

אבן-זהר, איתמר 1980. "מהי 'תרבות' לגבי הסמיטיקה של התרבות?" מתוך אבן-זהר, איתמר 1980 "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882-1948", קתדרה 1980, 16, עמ' 165-169.

איתמר אבן-זהר

מהי 'תרבות' לגבי הסמיטיקה של התרבות?¹

מנקודת-מבט של הסמיטיקה של התרבות, 'תרבות' היא מכלול האפשרויות הסימניות (בעלות אופי של סימן), העומדות לרשותה של החברה (ושל הפרטים בתוכה) ומאפשרות לייצר את הסיטואציות התקשורתיות המתנהלות בה (הן סיטואציות חוזרות על עצמן ומקובלות, הן סיטואציות שאינן מקובלות עדיין).²

מובן זה של המונח שונה אפוא מן המקובל בדרך-כלל בלשון הרגילה, המשתמשת במלה 'תרבות' רק במשמעות של 'החלק של ההתנהגות שכדאי לנקוט וראוי לחקותו'. המונח היום-יומי משקף אפוא רק את התופעות שהתודעה העצמית של החברה, כפי שהיא באה לידי ביטוי באידיאולוגיות המקבלות בתוכה מעמד 'קאנוני' ('רשמי'), מוכנה לקבל ורואה כ'מייצגות' 'באמת' את החברה הזאת. לא כן הדבר מבחינת הסמיטיקה של התרבות, המתבוננת בתרבות לא מבחינת התודעה שלה על עצמה, אלא 'מבחוץ'. התבוננות זו מגלה שקיימות תמיד בחברה תופעות שהתודעה העצמית של החברה אינה מוכנה כלל להכיר בהן, או אפילו להודות בקיומן. אף-על-פי-כן, אי-הכרה זו אינה הופכת אותן למבוטלות או לחסרות-ערך מבחינת הקיום וההתפתחות של התרבות. יתר עם כן, באמצעות 'התודעה העצמית הרשמית של החברה' נחשפים אינטרסים ואידיאולוגיות של אלה שפועלים בתוכה. העובדה שהתודעה הרשמית מבודדת בכל תקופה גוש אחד בלבד (המורכב מגזרות שונות של פעילות) ורואה רק אותו כבעל ה'ערך' הרב ביותר ועל כן כ'מאפיין' את החברה בכללותה לא רק שאינה יוצאת דופן אלא אפשר לראותה כאחד החוקים הבסיסיים של התנהגות החברה האנושית. בוודאי שאין מקום להתעלם ממצייאות זו או לנסות להתבונן בתרבות כאילו התנהגות זו 'מוטעית'. אבל תהיה זו שגיאה לקבל, לצורכי המחקר של מה שמתרחש בתרבות, את התודעה הרשמית כמשקפת את 'המצייאות' התרבותית כולה.

¹ מתוך אבן-זהר, איתמר 1982. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948". קתדרה 1980, 16, עמ' 165-169. העמדות המוצגות בטקסט זה משקפות ומסכמות תפיסה סמיטית הנשענת על מסורות בסמיטיקה של התרבות. עמדות אלה חופפות רק בחלקן לעמדות שמציג המחבר במסגרת עבודות חדשות יותר במחקר התרבות.

² סמיטיקה היא הדיסציפלינה החוקרת מערכות סימנים. זהו מקצוע עתיק, אך זכה לתחייה מחודשת במאה העשרים. ובאופן אינטנסיבי במיוחד מסוף שנות השישים. כל ישות, חומרית או לא-חומרית, 'טבעית' (למשל, עננים) או 'לא טבעית' (למשל, רמזורים), שהאדם מפיך ממנה מידע ומכוון את התנהגותו לפיה, יכולה להיתפס כ'סימן'. ביסוד כל התופעות המקיפות את האדם שהוא מפיך מהן מידע יש כמה סדירויות בסיסיות, שהסמיטיקה מבקשת לגלות. כך שואפת הסמיטיקה לגלות את יחסי הגומלין בין מערכות סימנים שהתמסדו בחברה האנושית, הנתפסות בכל חברה לעתים קרובות כ'דברים נפרדים' (למשל, שפה לעומת הרגלי-אכילה, תנועות ידיים, עוצמת הדיבור ובגדים, כלכלה וספרות). לגבי חלק מן הסמיטיקאים, יש מקום להכליל גם סימני-תקשורת בין בעלי-חיים, ואפילו סיגנאלים באורגניזמים ובמכונות (כגון אימפולסים חשמליים המהווים הוראות ביצוע למיכאניזם מתוכנן), בתחום הסמיטיקה. על מושגי יסוד של הסמיטיקה ראה: א' ויינרייך, 'מושגי יסוד בסמאנטיקה ובסמיטיקה', הספרות, ג, גליון 3-4 (1972), עמ' 401-412. וכן: י' פליץ, 'הסמיטיקה כמדע, כמתודה וכפרוגרמה', הספרות, 24 (1977), עמ' 28-34. סקירה היסטורית-מושגית על הסמיטיקה ראה: ת"א סיביאק, 'סמיטיקה-סקירה על מצב השדה', הספרות, ג, גליון 3-4 (1972), עמ' 365-400. וכן (בצירוף ביבליוגרפיה מקפת ביותר): הנ"ל, 'המסכת הסמיטית', הספרות, 24 (1977), עמ' 35-62. על חיבורים בסמיטיקה של התרבות ראה להלן, הערה 4.

לעומת זאת, הסמיוטיקה של התרבות אינה יכולה לקבל את התודעה הרשמית כמצע למחקר. לצורך הבנת התרבות במימד ההיסטורי (ומבחינה סמיוטית אין כלל אפשרות לתפוס הבנה א-היסטורית, לכאורה, של התרבות!), אפילו היינו רוצים לחקור ולבדוק רק את הגוש ה'רשמי' של התרבות, ואפילו היינו עוצמים את עינינו (כמו שמקובל לומר, 'לצרכים מיתודולוגיים') ומתעלמים מן העובדה שבכל חברה יש בעת ובעונה אחת (ב'סינכרוניה') אופציות שונות זו מזו, סותרות או אף מתחרות, היתה באה עובדת השינוי ברצף הזמן (ב'דיאכרוניה') ומאלצת אותנו לתקן את מושגינו. העובדה שמתרחשים שינויים בכל סידרה של תופעות סמיוטיות בחברה האנושית (במבנה החברה, בלשונה ובדרכי-התנהגותה) מחייבת לחפש את המקור לשינויים האלה ולגלות מה הם החוקים המכתיבים אותם. חיפוש כזה גילה כבר לחלוצי הסמיוטיקה של התרבות במאה העשרים שאי-אפשר לתפוס את מכלול האופציות הסימניות כמין מערכת סטאטית, שיש בה לכאורה חוקיות אחת קפואה ומוצקה, המשתנה לפתע או אף חדלה להתקיים באופן מקרי (או 'מסתורי'), כלומר בלי קשר עם מה שמתרחש בתוך המערכת. הם נאלצו להניח שהמכלול הוא דינאמי וצריך אפוא להחיל את מושג דינאמיות לא רק על הקיום ברצף הזמן (ה'דיאכרוניה'), אלא גם על המתרחש באותו הזמן עצמו (ה'סינכרוניה'). כך נפתחה האפשרות להסביר איך כתוצאה מן העובדה שהמכלול מכיל אופציות (נכון יותר, סדרות של אופציות) מתחרות, יכולות אופציות אחדות לדחוק אופציות אחרות ולבוא במקומן. כך נעשה לא רק אפשרי להתבונן בהיקף גדול יותר של תופעות סימניות, אלא גם הכרחי. לפי הגישה הסטאטית, תפיסת המערכת וה'סטרוקטורה' מחייבת לחשוב במושגים של 'סטאטיות', 'א-היסטוריות' ו'הומוגניות'. לעומת זאת, ההכרה בקיום דינאמי של המערכת אפשרה ליישב 'סטרוקטורה' עם 'הטרוגניות', וכך נפתחה האפשרות לבנות מודל תיאורי ותיאורי, שיהיה מסוגל לטפל ב'מציאות' יותר מקרוב מאשר המודל המופשט של ה'סטרוקטוראליזם' הסטאטי.³ דרך זו אינה חלה רק על תרבויות מאוחרות ביחס, שיש אפשרות לגלות עליהן נתונים רבים הדרושים למחקר הסמיוטי. היא חלה גם על תקופות עתיקות, אפילו העתיקות ביותר הידועות לנו (כגון תרבות שומר, מצרים ואכד), שבמחקר ההיסטורי ה'קלאסי' הוצגו לגביהן דימויים סטאטיים, קפואים וחד-צדדיים. לגבי תקופות עתיקות כחדשות, לא תמיד ה'המצאות' של 'חומר הראיות' כשלעצמו הוא המכריע אם אפשר או איאפשר לתאר אותן כמערכות דינאמיות על כל אופיין ההטרוגני, אלא היכולת המדעית לבנות תיאוריה מתאימה שבאמצעותה אפשר יהיה לפרש את העובדות, ואפילו רק את העובדות הידועות בלבד, גם במקרים שכמותן מצומצמת.

תפיסה זו של התרבות לא התגבשה בבת-אחת בדיסציפלינות השונות של מדעי האדם במאה העשרים. יתר על כן, היתה אף הסתייגות ממושג 'התרבות' בכלל, מפני שהוא נתפס כמעורפל וחסר-מובן על רגע ההכללות הגסות והשיטות מלאות-הכשלים של 'תולדות הרוח' (Geistesgeschichte). לפיכך, כדי לבנות תיאוריות העומדות בפני הביקורת, התפתחו דיסציפלינות מסתגרות, שטיפלו בתופעות ספציפיות לא כמקיימות זיקה הדדית או אל התרבות בכלל. כזאת היתה ההתפתחות, מראשית המאה העשרים, בבלשנות ובתורת הספרות. הן פיתחו מודלים מופשטים, מצמצמים, שהוצאו מהם המימד ההיסטורי, מושג ההשתנות ומושג ההטרוגניות. גם הלשון וגם הספרות נתפסו כאילו היו 'ישויות

³ ה'סטרוקטוראליזם' (או ה'פונקציונאליזם') הוא הזרם המרכזי במדעי האדם של המאה העשרים. בניגוד לגישה הפוזיטיביסטית של המאה ה'ט', שזיהתה מחקר מדעי עם 'איסוף עובדות ומיון', שאף הסטרוקטוראליזם לגלות את 'מעט' החוקים המייצרים את [ריבוי] התופעות' ולהשיג בכך את אידיאל החסכנות של כל מדע. לשם כך, במקום סדרה של תופעות הנחלקות על-פי סימני-היכר חומריים, מציע הסטרוקטוראליזם לראות את התופעות כמכלולים של יחסים ('פונקציות'), כלומר: מערכות. הישגיו הראשונים של הסטרוקטוראליזם היו בבלשנות ובמדע הספרות. עם התפתחות המושגים החדשים בשני המקצועות האלה, צמחו למעשה גם מושגי המפתח של הסמיוטיקה המודרנית. מסיבות היסטוריות התפשט במערב, ואף 'התפרסם' בארץ -- למרבה הצער -- רק זן אחד של 'סטרוקטוראליזם', הנובע מן המסורת של 'אסכולת ז'נבה' -- אסכולה שבנתה את עבודתה על התיאוריה של זה סוסיר בתחום הבלשנות. הסטרוקטוראליזם נוסח ז'נבה (וממשיכיו, כגון הסטרוקטוראליזם הצרפתי) לא התעניין ב'קיום המערכת בזמן', ועל כן זיהה 'סינכרוניה' עם 'סטאטיות' ועם 'קיום מחוץ להיסטוריה' ו'דיאכרוניה' -- עם 'הסטוריה', אך 'מחוץ למערכת'. תפיסה זו של סטרוקטוראליזם 'קפוא' לא התקבלה על-ידי הפורמליסטים הרוסים והסטרוקטוראליסטים הצ'כים. מודל אלטרנטיבי פותח על-ידי טיניאנוב, איכנבאום, ויאקובסון; זהו מודל 'דינאמי', המנסה לפתח תיאוריה של 'מערכת בזמן' ולא 'מחוץ לזמן', והרואה אפוא את 'המימד ההיסטורי' כבלתי ניתן לסילוק. יאקובסון ביקר בחריפות את הסטרוקטוראליזם הסטאטי כבר שנות העשרים.

עצמאיות' הבנויות כ'מערכות סגורות'. רק לקראת סוף שנות העשרים התחילה להתפתח ביקורת חריפה נגד תפיסת המערכת הסגורה והוצעו מודלים אלטרנטיביים. במודלים אלה התפתחה המחשבה, שמכיוון שעדיף לראות את מכלול האופציות הסמיולוגיות -- ויהיו גבולותיו מה שיהיו -- כמכלול דינאמי, כלומר: המשנה בהתמדה את הרכבו ומקיים תזוזה מתמדת של פונקציות, בהכרח משתנים גם גבולות המכלול. הם משתנים על-ידי כך שתופעות שלא היו שייכות אליו קודם-לכן מתחילות להשתייך אליו; תופעות שהיו שייכות אליו עוברות למכלול אחר. מכאן, שמה שמקובל היה לראות כ'ישויות עצמאיות' קשורות דווקא קשר של התניות הדדיות זו עם זו. במקום לתפוס אותן כ'מערכות סגורות', אפשר היה לראות אותן באמצעות המושג התחליפי 'מערכות פתוחות' (מושג שלגבי האסכולות של 'הסטרוקטוראליזם הסטאטי' היה, ועודנו, סתירה פנימית).

מה יתרונו של מושג 'המערכת הפתוחה'? הוא מאפשר לא רק לראות תופעות הטרוגניות כמערכת (כלומר: מכלול מתובנת), אלא גם את היחסים בין המערכות במושגים של יחסי פונקציות ולא במושגים של 'מקורות', 'ללא קשר' או 'מבחוץ'. כך החלו להיחשף החוקים השולטים ביחסי-הגומלין בין המכלולים בכל נקודה סינכרונית וגם העובדה שיש לא מעט חוקיות (סדירויות) בסיסיות, המשותפות לכל המכלולים האלה (כמו גם לכל חלק שהוא של כל מכלול, ותהיה שיטת גיבולו מה שתהיה, למכלול-העל כולו). כל זאת, כמוכן, תוך הבנה, שהמושגים 'מכלול' ו'מערכת' כבר אינם יכולים לחול על איזה שהיא סדרה נתונה מראש אחת ולתמיד, שיש לה, לכאורה, מרכיבים קבועים. אלא רק על סדרה של יחסים, כלומר על תופעות שיש אפשרות (או שכדאי מבחינה מחקרית) לטעון שקיימים ביניהן יחסים (פונקציות). כך התפתחה ראייה חדשה של הספרות והלשון במימד ההיסטורי. ההשתנות בהן הוצגה כפועל יוצא מפעולת יחסי הגומלין בינן לבין תופעות אחרות, יחסים הנשלטים ומוסטים על-ידי החוקיות השלטת בתוכן. כך נתפס כל מכלול גם דבר 'לעצמו', 'אוטונומי', וגם 'מעורב', 'הטרונומי', גם מותנה על-ידי מכלולים אחרים וגם מתנה אותם.

תפיסה חדשה זו מסבירה מדוע ואיך יכלו חלוצי הסמיולוגיה של התרבות להתחיל להתמודד עם בעיות כגון יחסי הגומלין בין הספרות, הלשון והחברה, המכאניזם של השינוי, התרבות 'הלא-רשמית', ההילחצות של מערכת סימנים אחת אל תוך זולתה (לשון אל תוך לשון, נורמות לא-לשוניות אל תוך נורמות לשוניות ולהפך), בגדים ורפרטוארים פארא-לשוניים (כגון תנועות ידיים וגוף, עמדות גוף ומרחקים בין-אישיים [פרוקסמיקה]), תופעות קוליות וצליליות (צלילים, טונים, גבהי קול ואינטונאציה) וכדומה.⁴ במישור המיתודולוגי, היה סדר פיתוח המושגים, ועודנו כך במידה רבה, תחילה התבוננות במה שנחשב תת-מכלול ספציפי (למשל, 'לשון', 'ספרות', 'בגדים', 'ריהוט'), ממנו אל עבר מכלולים שאפשר לתארם כ'שכנים' או 'גובלים', ולבסוף -- אל 'השלם' ('מכלול-העל'). רק בשלב שני התחילה להתפתח מיתודולוגיה של סמיולוגיה כוללת של 'התרבות' המאפשרת לשוב ולבדוק את המכלולים הספציפיים כאיברים ב'תרבות'. אף-על-פי שטרם נעשתה אינטגרציה מספקת בין שתי נקודות-המוצא, מה שנעשה בתחום זה וגם מה שהולך ונעשה, הוא כבר בגדר שרטוט של פרוגרמה מספקת, הנותנת אפשרות לנסות להציע בתחום 'התרבות' בכלל, ובכל 'תרבות' ספציפית בפרט, שורה של היפותיזות, הסבריות ומקדימות כאחד. כלומר: מצד אחד הכללות המבקשות להסביר, 'חוקים' של התופעות שמניחים את קיומן; ומצד אחר -- הנחות ספציפיות, המאפשרות בכלל הצגת שאלות חדשות וביקורתן במחקר.

⁴ יורי טיניאנוב, רומאן יאקובסון, פיוטר בוגאטיריוב, ואלנטין וולושינוב, מיכאיל באכטין, יאן מוקארז'ובסקי היו בין מניחי היסוד לא רק לתיאוריה סמיולוגית חדשה אלא גם למחקר סמיולוגי. באחרונה תורגמו כמה מעבודותיהם, שנעשו בשנות השלושים, לאנגלית, לצרפתית ולגרמנית. חיבורים של טיניאנוב ויאקובסון, ראה במקראה: J. Striedter, *Texte der Russischen Formalisten, I*, München 1969. עבודות אחרות של בוגאטיריוב (על שיר העם, על התיאטרון העממי ועל הבגדים כמוסדות סמיולוגיים) הופיעו בתרגום אנגלי בתוך: *Semiotics of Art -- Prague School Contributions*, eds. L. Matejka & I.R. Titunik, Camb. 1976. Mass Art as Semiotic. 1. וראה מסת מבוא המצוינת של מאטייקה: 'הסמיולוגיה של אסכולת פראג', הספרות, 25 (1977), עמ' 1-12. במקראה הנזכרת מופיע גם חיבורו הקלאסי של מוקארז'ובסקי משנת 1934, *V.N. Voloshinov Marxism and the Philosophy of Language*, New York a London (עמ' 3-9). ספרו של וולושינוב מ-1929 הופיע באנגלית רק ב-1973: *Fact and His World*, Camb. Mass. 1971. Bakhtin, Rabelais and His World, Camb. Mass. 1971. ובתרגום אנגלי (בשם 'מקוצץ'): M.